

**ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ МЕТАФОРИ В
ЕКОЛОГІЧНИЙ ПСИХОЛОГІЇ**

*Солодко плачуть в садах солов'ї,
Так, як і завжди, незмінно...
Володимир Сосюра, 1927.*

Автор вважає, що метафора має переносний сенс, який впливає на людину із сторони природного, соціального та антропогенного оточення. Останнє пов'язане з ґрунтовною українською культурою та психічними утвореннями, що є впливовим у процесі поширення психологічного знання.

Постановка проблеми. ХХІ століття називають століттям інформаційних технологій і тому використання слова чи виразу в переносному значенні, заснованому на подібності, порівнянні, аналогії, а також слово, яке використовується в сучасній інформації воно є метафоричним. Та як зауважував Г. Ліхтенберг (1742-1799), що "коли використовують старе слово, то часто воно доходить до розуму за каналом, річище якого прокопане ще абеткою; метафора ж прокладає собі новий шлях і часто проривається по ньому". Метафора (від грецьк. *Metaphora* – перенесення), троп, перенесення властивостей одного предмету (явища) на інший на основі ознак, загальних для обох порівняних членів тощо [11, с.805].

На жаль, новий шлях розуміння людиною проблем духовно-морального характеру "не в моді". Та тільки духовно можна осмислити та прийняти життєві страждання як неминучу умову духовного росту. "Світогляд, який заперечує вічне духовне життя людини, служить обґрунтуванню й виправдовуванню свавілля розпоряджуватися існуванням свого життя та життям іншого. Але, на думку Сковороди, від згубних вад людину береже почуття вдячності. Сковорода, вірячи, що людина витвір Божий, радить: пізнай в собі Богом створену людину й відчувай волю Творця та старайся йти за його покликом, а не за голосом юрби чи за потребами "земного пороку" [3, с. 25].

Як "сподівання" описують філософи, психологи і соціологи актуальні та рятівні для людства процеси становлення і удосконалення єдності народів Землі, вбачають у них можливість виходу з екологічної і духовної кризи, в які заглиблюється людство, подолавши межу між другим і третім тисячоліттями. Виходячи з останнього посилу, як на нашу думку, впровадження етики, етнопсихології, екопсихології і етнопедагогіки в роботі з учнівською та студентською молоддю "передбачає дотримання певних умов (структура знань і умінь педагога, знання філософії, естетики та національної психології, особистісні якості та ін.), принципів (народність, природовідповідність, гуманізацізм, демократизація, безперервність, етнізація, диференціація, індивідуалізація, зв'язок з життям та ін.), мати професійну педагогічну майстерність до цього, а також бути моральною людиною..." [3, с.7]. З концепції Сковороди – бути природо відповідною, де природовідповідність – це "...природа, відчуття, чуттєвість і розуміння її, свідоме слідування їй вплинули і впливають на специфіку української ментальності, то відправними природно детермінованими її характеристиками стали: господарський індивідуалізм, загострене відчуття власності, інтроверсія, чутливість, м'якість, розвинута уява, сентиментальність" [10, с.79], то все це притаманне українській людині, українській душі. Українська ж душа перебуває в чуттєвій площині настрою й знаходе собі вираз у ліричній пісні, вірші чи іншому художньому образі,

відкриваючи красу внутрішнього світу. Тому й стає актуальним сьогодні збереження як внутрішнього так і зовнішнього середовища, як духовного так і матеріального в природі українців.

Формулювання цілей статті. Оскільки нашою метою є розкриття контексту метафори в екологічній психології, де ми намагаємося дійти розкриття екопсихологічного коріння й звертаємось до витоків української філософії, естетики та психології більш класичного змісту – це розкриття психології та краси внутрішнього світу Григорія Сковороди через його творчість. тому, що на нашу думку, іншої та виразнішої "брили" в українській культурі, майже, не існує.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основним змістом статті є звернення до першоджерел – до діалогу Григорія Сковороди "Начальная дверь ко християнскому добронравію", де прописано рекомендації слідування етичним нормам та побудові внутрішнього світу молодого людини (1766) [3, с.5], а також до поетичної збірки "Сад божественних пісень", яку Сковорода писав упродовж всього свого творчого життя. У своєму "саду" Сковорода плаче із "зернятком" Святого Письма напрочуд тонку набожну лірику, зокрема вірші на Різдво та на Великдень. Його різдвяні образки виповнені радістю: "Станьте хором всі собором / Веселіться, яко з нами Бог", – кличе поет Божих янголів у пісні "Янголи знижайтеся, до землі зближайтеся", а в пісні "Тайна дивна і преславна" зачудовано споглядає містерію віфлеємського вертепу. Поезії "Саду божественних пісень" пройняті ревним релігійним почуттям і в певному сенсі є "покрайніми записами на берегах богодуховенного тексту Біблії" [8].

Цікаво, що і сама назва представлена метафорою. Сад – заплутаний лабіринт стежинок, але разом з тим припускає деяку зв'язаність і структурованість. Той, хто знайде в нім дорогу, досягне Чертогів Бога. Мандри ж мають конкретну позитивну мету – злиття з божеством. Метафора "Сад" наповнена власне людським змістом, тим особливим сенсом і відчуттям, які і складають основу естетичного відношення чи його перенесеного значення. Саме таким чином долається чужість, позаположність природних об'єктів. Краса в природі, її зміст і критерій є спочатку суспільними, людськими і по своєму походженню, і по суті. Виховане культурою відчуття людиною краси природи є його універсальна властивість, в основі якої закладено родові прагнення до гармонії і доцільності. Гармонія (від грец. *Harmonia* – зв'язок, злагодженість), рівновимірність частин – злиття різних компонентів об'єкта у єдине органічне ціле. В давньогрецькій філософії – це організованість космосу, що протистоїть хаосу. Та в історії естетики остання розглядалась як сутнісна характеристика прекрасного [11, с.280].

Виклад основного матеріалу. Погляди ж Григорія Сковороди на прекрасне і його суть визначалися домінантою його творчості – проблемою свободи і відповідальності людини. Тому й естетичні пошуки Сковороди були тісно пов'язані з етичними і соціальними настановами чи нормами. [13, с.54].

Ідеал краси Григорія Сковороди визначається, в першу чергу, характеристикою позитивно прекрасної людини – зразком високої духовності і людяності. Краса є гармонія, яка утілює в собі ідеали людини і людства. Хоча, дехто з сучасних психологів (є така течія) перечать, говорячи про те, що гармонія в світі та природі відсутня. Але українські традиції в два вузли нерозривно пов'яжуть Сковороду з цим світом, який він так критикував і зневажав у своїх писаннях: дружба і краса. А самого Сковороду вважають зразком та втіленням у його "брилі", у його любові до Малоросії національного характеру українця. "Бо що може бути більш приємне, солодке і животворне, ніж любов? Хіба мені не уявляються позбавленими сонця і навіть мертвими ті, що позбавлені любові, і я анітрохи не дивуюсь, що сам Бог називається любов'ю. Далі, хороша любов та, яка є істинною, міцною і вічною. Любов ніяким чином не може бути вічною і міцною, якщо породжується тлінними речами, тобто багатством і т. ін. Міцна і вічна любов виникає із спорідненості вічних душ, які змінюються добродієм тих, хто її гартує, а не тих, хто її

руйнує. Бо як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, та і між негідними людьми не виникає дружби. Бо поки ти шануєш чесноту, доти і любов зростає, подібно до того, як дерево непомітно з роками росте і само стає сильнішим, ніж смерть" [1, с.286].

Сковородинська теорія любові непослідовна, хоча може через концепцію "трьох космосів" стати підґрунтям для подальших філософсько-психологічних інтенцій із застосуванням метафоричності його творів. Отже, з одного боку, любов залежить лише від спорідненості душ, і душі є вічні, то й любов має бути вічною, безтурботною. Одначе, з другого боку, якщо любов залежить від чеснот, а чесноти можна набувати або втрачати в цьому житті, то любов мусить бути повна неспокою і турботи за стан дорогої душі. А прикладом тому може слугувати ставлення Сковороди до свого молодшого друга – Михайла Ковалінського.

Та вічне турбот не викликає. Коли другові загрожує участь вчителя у панському дворі, і через це страждання і муки, Сковорода покидає своє безтурботне філософське життя, свою "забаву" вічністю і приймає всі приниження лукавого суспільства, щоб довести свого друга до душевного здоров'я і сили. Виходить, що деякі речі в цьому світі дорожчі йому від ідеального, вічного світу. Хоча Сковорода не зізнається у своїй любові до природи, кожний його опис природи свідчить про те як він милувався її красою. Це краса тої природи, що постійно змінюється і з'являється перед нами в різноманітних видах. Це та природа, яку у філософських творах він називає маскою, тінню, соломою і болотом, а інколи – садом.

Як образ, як метафора ідеї "Саду" зустрічається в різних культурах. Одна з найвидатніших та відомих "Сад каменів" храму Реандзи – зрима втілення естетики дзэн, буддійського віровчення, що протягом сторіч визначає багато особливостей японської культури. У наші дні "Сад каменів" – головна визначна пам'ятка Кіото, улюблений туристичний об'єкт. Йому віддає данину чи ледве не кожний, хто писав про Японію. Так Данило Гранін, автор одного із найправдивіших творів про цю країну, навіть і назвав свій добуток "Сад каменів". Звична символіка відбита й у найменуванні книги тележурналіста В. Цветова "П'ятнадцятий камінь Реандзи".

Так японське слово "дзэн" сходить до санскритського "дхьяна" (кит. "чань", – прим. Авт.), що означає "мовчазне споглядання", "зосередження" – у практиці цього віровчення очищення й просвітління досягається шляхом тривалого занурення в безмовну медитацію. Виникнення "дзэн" безпосередньо пов'язане із проникненням у Японію з Китаю на рубежі X-XI вв. "Книги повчань", своєрідного канону однієї з галузей чань-буддизма. Разом з японськими священиками проповідь нового віровчення вели й китайські наставники [12]. Доктринально "дзэн" дуже пластичний і нескінченно тонкий. Його розумові візерунки мудрі й естетичні. Вони навіть дзвінки у своїй сповідальній відвертості таємного. Підтвердженням цього декілька дзэнських притч:

1. Двоє ченців розмовляють про тотожність суб'єкта й об'єкта, і один стверджує, що камінь, що він бачить, перебуває в його мозку. Інший, із сумнівом, заперечує: "Твоїй голові прийде зтяжко, якщо ти збереш у ній всі камені, що лежать по всій окрузі".

2. Для тих, хто вступає в "дзэн" найскладніше – осягти, як без слів і не мовчачи відтворити істину. Учитель відповідає звичайно sacramентальною фразою: "Птахи співають серед пахоців квітів", де "спів птахів" – це слово, це метафора, а "пахоці" – мовчання, у якому перебуває істина.

3. І, нарешті, найголовніша притча, про сутність "дзэн":

"Маленька рибка сказала морській королеві: "Я постійно чую про море, але що таке море, де воно – я не знаю". Морська королева відповіла: "Ти живеш, рухаєшся, живеш у морі. Море й поза тобою й у тобі самій. Ти породжена морем, і море поглине тебе після смерті. Море і є буття твоє". Дзэн подібно морю. Поглиблене споглядання краси природи в навчанні "дзэн" допомагає досягти сатори (результату) – стану "пробудження", миттєвого інтуїтивного усвідомлення свого органічного зв'язку з навколишнім світом. Саме в дзэн-буддійських монастирях стали культивувати невеликі храмові сади,

обстановка яких розташовувала до філософських міркувань та психотренінгових медитацій в ім'я досягнення результату [12, с.432].

Залишається тільки довіритися внутрішньому слуху і вступити в мовчазливий діалог з "Садом каміння", який кожному говорить лише про те, чого людина хоче і може почути. В естетиці дзен-буддизму затверджується принципова рівність творчої активності що творить і сприймає. Вважається, що в творчому процесі здатність побачити, створити образ в своїй душі не менш значуща, ніж сама діяльність зі створення витворів мистецтва. Ця думка присутня і в теорії символістів, які також вважають, що художній твір існує не тільки як кінцева точка поглиблення творчої особи творця, але обов'язково повинно бути поштовхом для життєдіяльності тих, хто сприймає її, хто здійснює духовне сходження. Подібне відношення висловлював і М. Бахтін, відзначаючи, що якщо головне для художника – це "продукт творчості", що відокремився від нього, тобто художній твір, то для глядача, слухача, читача головний продукт – це він сам, його особа, його відчуття. "Відчуттям опановує не звук як такий, а тільки звук повний змісту, сенсу і відчуття" – казав Л. Фейербах. А образи минулого в культурі набувають руху, і тим гармонійніше вписуються і влітаються в сучасність, чим більш ціннісне відношення автора до дійсності. Такі твори з образами минулого викликають естетичні переживання, додають якість достовірності, цілісності того, що відбувається. Складні, інтелектуальні образи створюють простір культурних символів, метафор для сприйняття яких необхідний і внутрішній діалог, діалог між совістю і прагненнями, цінностями і ідеалами. Постановка питання в такому діалозі вже виток пізнання. Де діалогічний розум в основу розуміння ставить розуміння філософської "системи", не як "ідеї", але як філософського (у аналогії з художнім) *твору*. Це – особливо істотно для всіх сторін і поворотів. І – звернути увагу: це означає, що кожна з Логік винна, знову-таки, розумітися як *твір* – в своєму задумі, початку, творінні. Але і творець тут – твориться (образ творця), і творець цей – індивід, філософ.

А тепер, коли сама наука починає будуватися на зразок мистецтва (принцип відповідності, додатковий і т.д.), філософська система починає розумітися як філософський *твір* (композиція, сюжет, авторство і т.д.). Тепер скоріше, якраз "поетична" структура, логічна (*sic!*) форма твору, в його скріпленнях і вузлах викликає особливу увагу (повинна викликати), а зміст осмислюється за схемою "що – як", як момент композиції і т.д. Сама ця структура береться як форма "питання-відповіді", *форма* нескінченного розвитку свого змісту. Але форма, яка відповідає основним властивостям, або ознакам екологічної свідомості, якими слід вважати: соціальний характер, опосередованість символікою, знаками, зокрема вербальними засобами мови, саморефлексію, внутрішній діалогізм, наочність, натуртрадиціоналізм. Але як помічає В. Скребець, важливим тут є: "Інтеріоризація екологічної свідомості (від лат. *interior* – внутрішній) – процес мимовільного перетворення спостережуваних фактів зовнішнього середовища, реальних дій у внутрішні, ідеальні, образні уявлення, тобто в суб'єктну ментальність. Інтеріоризація екологічних цінностей спрямована на створення когнітивної картини світу. обумовлена взаємодією індивідуальної свідомості з груповими і масовими екологічними установками, а також з геопсихічними явищами суспільної свідомості" [10, с.36-37]. Де індивідуальна свідомість втрачає природний зв'язок з внутрішньою логікою явища, і діяльність знаходить риси безпосередньої залежності від зовні розгорнутих форм взаємодії, а також суб'єктних прихованих підсвідомих диспозицій. У даному явищі істотне значення мають положення культурно-історичної концепції Л. Виготського, де головним є "інструментальна структура діяльності (знакове її опосередкування) і включеність в систему екологічних взаємин з іншими людьми" [10, с. 37]. Ілюстрацією до останнього можуть слугувати філософські роздуми у центрі творчості Сковороди, що створюють спосіб людського життя, з'являються у формі діалогів, без яких втрачається сенс символів. "Діалогічним, по суті, було все життя мислителя, сповнене пошуку шляхів до досягнення людського щастя", – зазначає В. Горський [1].

Ця особливість визначається основним спрямуванням філософування Сковороди, яке полягає у наполегливому зазиранні у таємничі безодні душевного і духовного буття – ті "глибини сердечні", в яких дух людини безпосередньо спілкується із Духом Святим, а душа стає здатною до понадчуттєвих переживань, до "духовних почуттів". Дійсно, предметність філософських рефлексій Г. Сковороди може розкриватися тільки через діалог у його трьох основних типах:

1) діалог "зовнішньої" (Душа) і "внутрішньої" (Дух) людини всередині самої особистості;

2) діалог людини як цілісності (вже без розрізнення на "зовнішню" і "внутрішню") із Богом – діалог, у якому з боку людини задіяні її сукупні пізнавальні і духовні здатності, а "з боку" Бога виступає Його Слово у вигляді тексту Біблії, а також прямої благодатної дії на дух і душу людини;

3) діалог між людиною і людиною, який онтологічно є похідним від перших двох, але у реальному житті і мисленні, навпаки, як правило їм передує, пробуджуючи в людині внутрішній душевний неспокій, самокритичність і жагу духовного пізнання [2, с.21].

Названі типи діалогу призводять до такого структурування свідомості, при якому реалії матеріально-предметного і соціального буття набувають функції символічних "шифрів" особистісного, духовно-душевного буття людей. Саме у діалогічному зіткненні внутрішній світ людини структурується як символічний "мікрокосм", глибинна "топологія" якого задана текстами Святого Письма. Отже, первісна, фундаментальна онтологія будь-якого діалогічного спілкування задана своєрідним "трикутником": людина ("мікрокосм") – світ ("макрокосм") – Біблія ("мезокосм" трансцендентних символів, що не тільки "опосередковують" смислові структури двох перших "світів", але – і це головне! – надають їм софійного виміру, виявляючи їхній передвічний смисл, явлений через Слово Боже). У своєму підсумковому творі "Діалог. Імя ему – потоп зміни" сам Сковорода висловив це від імені Нетленного Духу в словах, сповнених не тільки бездонного смислу, але й специфічної "барокової" краси: "Не прекрасный ли храм премудраго Бога мыр сей? Суть же тры мыры. Первый есть всеобщий и мыр обительный, где все рожденное обитает. Сей составлек из безчисяенных мыр-мыров и есть великий мыр. Другий два суть частный и малыи мыры. Первый мікрокозм, сиречь – мырок, мирок, или человек. Вторый мыр симболичный, сиречь Библиа... А Библиа есть симболичный мир, затем что з ней собранныя небесных, земных и преисподних тварей фигуры, дабы они были мокументами, ведущими мысль нашу а понятие вечныя натуры, утаенныя в тленной так, как рисунок в красках своих" [9, с.338].

Зрозуміло, однак, що Біблія тут названа лише одним з "малих мирів" суте з точки зору матеріально-емпіричної (повсякденної), оскільки виглядає лише як одна з книжок посеред інших. Але за своїм змістом, містячи у собі прообрази усього сущого так, як вони явлені через Премудрість Божу, незрівнянно перевищує усе тварне суще. Отже, через текст Біблії людина, за Сковородою, має можливість бачити все тварне суще (макро- і мікрокосм) буквально *sub specie aeternitatis* – "з точки зору вічності", тобто, як і задля чого воно творилося Богом [2, с.22]. Хоча "зовнішня", жанрова форма діалогів, які являють собою більшість творів Сковороди, не має безпосереднього відношення до того фундаментального "діалогосу", що полягає: у пізнанні Бога і безсмертної душі через "прочитання" індивідуального "Я", однак ця форма слугує засобам налаштування на процес смислових трансформацій. Утім, у "Потопі Зміїному" – підсумковому тексті Сковороди – відбувається граничне зближення форми і змісту, коли персонажами "діалогу" (як жанрової форми) стають безпосередньо Душа і Дух, тобто "зовнішня", смертна і "внутрішня", божественна людина. Власне, розрізнення Душі і Духа, що наочно виступає лише наприкінці, із самого початку являло собою первісний елемент, протіюструктуру "текстуальності" людського "Я" як "лотоса", що опосередковує пізнання Істини. Власне філософсько-діалогічний аспект цієї символіки полягає у тому, що духовні "шифри", які відкриває Сковорода у, здавалося б, повсякденних і нічим не визначних

природних явищах, насправді також є невід'ємним елементом наскрізного Діалогу трьох Світів, що знаходить своє завершення в обоженні і безсмерті людини. Через людину стає причетною до вічності і вся твар, – так само, як, за християнським вченням, вона стала смертною через наше гріхопадіння. "О, як помиляються ті, – писав великий православний мислитель Олександр Лосєв, хто вбачає у спостережуваних нами незмінних законах природи справжнє вираження сутності природи, як не бачать їх очі і вуха не чують таємного голосу природи, яка стогне від свого теперішнього життя і прагне до обоження!" [5, с.179].

Отже, багата природна символіка, що використовується Сковородою у діалогічних наближеннях до Істини, ніякою мірою не може бути зведеною лише до алегоричного стилю мислення, притаманного добі Бароко. Насправді вона несе у собі глибокий онтологічний зміст, який робить Природу невід'ємним співучасником вселенського Діалогу людини з передвічним Логосом. Століттям пізніше, після Сковороди, засновник нової української літератури Тарас Шевченко відштовхуючись від природних символів напише: "Неначе ворон той, летячи, / Про непогоду людям криче, / Так я про сльози та печаль...".

Короткий розгляд глибини-онтологічного сенсу, що лежить в основі діалогічного філософування Сковороди дозволяє зрозуміти не тільки "внутрішні механізми" його особистого мислення, але й сутнісну природу діалогічності як такої, зокрема її трансцендентні, метафізичні виміри, що витікають із онтології людини як *homo religiosus*. Не можна, однак, не пишатися тим фактом, що один із яскравих зразків глибинно-діалогічного філософування ми маємо у нашій слобожансько-українській культурній традиції, ментальності та особі Сковороди – філософа, байкаря, педагога, музики, а як, на наш погляд – оригінальної людини того часу. Та чи тільки Сковорода? Пізніше – в наші часи: Миколи Чернявського, Володимира Сосюри, Ліни Костенко, Василя Стуса, Василя Голобородька, Грицька Половинка тощо.

Висновок має бути втіленням думки про те, що філософія і психологія Сковороди та його нащадків поєднує в собі багатьох античних філософів: Сократа, Платона, Аристотеля та ін. Сковорода ж брав у них переважно те, що підтверджувало його власні спостереження і міркування про людину і світ, її тілесне, душевне і духовне – збереження (охорону) першого і другого, та намагання до третього. Метафора в теорії пізнання Сковороди була нерозривно пов'язана з його етикою і метафізикою, бо остаточною метою пізнання для нього було не що інше як розуміння "найсвятішої частини нашого серця", себто Бога. Сфера їх дії – сакральне, ментальне, культура взагалі, матеріальна та духовна культура, охорона всього природного, що оточує людину. Щоб їх виявити, непотрібно шукати конкретні рядки, де життя назване, наприклад, сном, а світ – театром. Метафори епохи складаються з безлічі конкретних метафор. Метафора "мир – театр" ґрунтується на безлічі метафор, що передають атмосферу примарності, фальші і гри. Мабуть, грою було побажання напису, який Сковорода просив зробити на своїй наддомовинній брилі "Світ ловив мене, та не спіймав". Стосується це не світу природної краси і дружніх відносин, а суспільного світу лицемірства, розпусти і насильства, у якому він не міг знайти собі місця. Тому можна сказати, що філософія Григорія Сковороди не вповні висловлює його найглибші переживання і переконання. Багато чого цікавого пішло з ним... Та традиції української культури перенесення властивостей одного предмету на інший як ознака залишаються. Так, наприклад у Володимира Сосюри: "Солодко плачуть в садах солов'ї, / Так, як і завжди, незмінно... / В тебе і губи, і брови твої, / Як у моєї України..." (В. Сосюра, 1927).

Тож, треба дійти мудрості (зрозуміти і відчуті), доопрацювати і мати на цей рахунок своє бачення, своє змістовне тлумачення, своє слово – свою модальність, бо метафора має переносний сенс, що впливає на людину із сторони природного, соціального та антропогенного. А воно пов'язане з психічним переживанням, станом людини і суспільства. В останньому – заключено змістовність проблеми екопсихології, яка розкриває характер і особливості психологічних впливів на свідомість природного,

штучного і соціального оточення, а також внутрішнього середовища і психічних станів самої людини та перенесення властивостей одного предмету на інший на основі ознак, що психологічно допомагає людині бути.

Література:

1. Горський В.С. Історія української філософії: [Навч. посібник] / В.С. Горський. – К.: Наук. думка, 2001. – 375 с.
2. Даренський В.Ю. Онтологічні виміри діалогу у філософії Г.С.Сковороди / В.Ю. Даренський // Культурно-творча спадщина Григорія Сковороди (До 280-ї річниці від дня народження). Збірник наукових праць [Ред.кол.: Г.П. Щедрова (голова), В.В. Суханцева, О.Ол. Левченко та ін.]. – Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля, 2002. – С. 21-28.
3. Ісаєв В.Д. Етико-естетичний потенціал філософії Григорія Сковороди: [Монографія] / В.Д. Ісаєв, В.В. Левченко. – Київ-Луганськ: Видавництво «Світлиця», 2008. – 152 с.
4. Ковальчук Н.Д. Символічний лад української культури / Н.Д. Ковальчук. – Київ: Знання України, 2002. – 216 с.
5. Лосев А.Ф. «Любовь на земле есть подвиг...» / А.Ф.Лосев. [Из писем А.Ф. Досева] // Октябрь, 1998. – №10. – С. 178-189.
6. Пінчук Т.С. Антропоцентризм Г.Сковороди / Т.С. Пінчук // Культурно-творча спадщина Григорія Сковороди (До 280-ї річниці від дня народження). Збірник наукових праць [Ред.кол.: Г.П. Щедрова (голова), В.В. Суханцева, О.Ол. Левченко та ін.]. – Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля, 2002. – С. 29-34.
7. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. Попович. [Художнє оформл. О. Білецького]. – К.: Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.
8. Сковорода Григорій. Вибрані твори в українських перекладах [Упоряд. Текстів, передм. та прим. Л. Ушкалова]. – Харків: Веста, Видавництво «Ранок», 2003. – 144 с.
9. Сковорода Григорій. [Повн. вид. Творів у 2-х томах]. – Київ: АН УРСР, Видавництво „Наукова думка”, 1972. (- Т. 2, – 576 с.).
10. Скребець В.О. Екологічна психологія: [Навч. посібник]. / В.О. Скребець – К.: МАУП, 1998. – 144с.
11. Советский энциклопедический словарь [Предс. научно-ред. совета А.М. Прохоров]. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – 1600 с. [с илл.]
12. Таранов П.С. 500 шагов к мудрости: [В 2 т.] / П.С. Таранов. – Д.: Сталкер, 1996. (Т.2, – 500 с.).
13. Фізер І. Поняття самопізнання у Сковороди і Сократа: [компаративне дослідження] / Фізер І. [Наукові записки. Т.1. Філософія та релігієзнавство]. – Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1996. – С. 54.

Автор считает, что метафора имеет переносной смысл, который влияет на человека со стороны естественного, социального и антропогенного окружения. Последнее связано с обстоятельной украинской культурой и психическими образованиями, которые являются влиятельными в процессе распространения психологического знания.

An author considers that a metaphor has portable sense which influences on a man from the side of natural, social and anthropogenic surroundings. The last is related to the detailed Ukrainian culture and psychical educations which are influential in the process of distribution of psychological knowledge.